

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ПОШИРЮВАЧІВ СЕМАНТИЧНОЇ МОДЕЛІ РЕЧЕННЯ

Стаття продовжує цикл статей присвячених дослідженню теоретичного, практичного й міжкатегорійного статусу поширювачів структурно-семантичної моделі речення. Інтерпретовано місце й роль функціональної транспозиції компонентів поширювального характеру в процесі формування значеннєвої концепції реченнєвої одиниці в цілому, враховуючи модельовану і змінну семантику при трансформативних репрезентаціях. Проаналізовано транспозиційні інтенції поширювачів у структурі речення з огляду на їхню семантику та функціональну неоднозначність. Доведено необхідність врахування функціональної транспозиції поширювачів під час вивчення й аналізу їхньої природи як повноцінних та конкурентоздатних синтаксичних одиниць.

Ключові слова: мова; поширювач; категорія; транспозиція; функціональна транспозиція; семантична транспозиція; система; парадигма; семантика; функція; речення; семантична структура речення.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Питання транспозиції (трансляції) загалом, а функціональної транспозиції зокрема сьогодні в центрі зацікавленень як українських, так і зарубіжних учених, передусім через прогресивних розвиток та популяризацію новітніх граматичних концепцій на ґрунті функціонально-категорійних основ, враховуючи синтаксичні та семантичні критерії. Функціональна транспозиція поширювачів як повноцінних компонентів реченнєвої одиниці вписується однією зі складових новітніх наукових ідей, що вимагає комплексного дослідження та пошуку цілісних методів для аналізу досліджуваних елементів у структурі речення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно під транспозицією розуміють використання однієї мовної форми у функції іншої. У вузькому розуміння транспозиція, або функціональна транспозиція, стосується переходу слова з однієї частини мови до іншої або його вживання у функції іншої частини мови, а у широкому – будь-яке переносне вживання мовної форми [18, с. 692].

В межах мовознавчих досліджень вирізняється цілий ряд наукових розвідок, присвячених проблемам функціональної транспозиції як в комплексі, так і окремо вибраних складників граматичного корпусу, серед яких доцільно виокремити лінгвістичні ідеї Н. Д. Арутюнової [1], Ш. Баллі [2], І. Р. Вихованця [3], А. Ю. Габай [6], В. Г. Гака [7], К. Г. Городенської [8], Н. В. Гуйванюк [10], А. П. Загнітка [11], Н. М. Костусяк [13], О. В. Падучевої [14], Ю. С. Степанова [16], Л. Теньєра [17] та ін.

Так, Л. Теньєр використовує термін 'трансляція', суть якої полягає в тому, що вона переводить повнозначні слова з однієї граматичної категорії в іншу, тобто трансформує один клас слів в інший. Таким чином, слід розрізняти дві операції: перша – це

зміна категорії, що становить сутність трансляції; вона викликає другу операцію, що полягає у зміні функції, що, в свою чергу, обумовлює всі структурні потенції компонента. Також, на думку автора, трансляція виступає необхідною передумовою окремих структурних зв'язків, але не є їх безпосередньою причиною. Структурний зв'язок – базовий елемент, що лежить в основі структури простого речення [17, с. 378].

За твердженнями В. Г. Гака, семантична транспозиція обумовлюється наступними факторами: несумісністю значення граматичної форми з лексичним значенням слова; несумісністю значення граматичної форми і значення інших слів і форм у ситуації; несумісністю значення граматичної форми і ситуації [7, с. 29–30].

Також Л. Теньєр розробив типологію «трансляцій», намагаючись пояснити динаміку синтаксичних одиниць і подати їх як різновиди мовних змін: 1) зміна кількості елементів висловлення шляхом їх додавання чи зменшення; 2) зміна якості, тобто формальні видозміни самих елементів; 3) зміна типів зв'язку між елементами висловлювання [17, с. 378]. Наприклад, розглянемо поширювачі, які через застосування трансформативного методу можна зарахувати до першого типу: *Як на мене, то треба вжити крутих заходів і замість якихось комісій послати військо і вицент зруйнувати їхнє хижацьке гніздо* (З. Тулуб) – модель поширювача [на + S₄] → *Як на мою думку, то треба вжити крутих заходів і замість якихось комісій послати військо і вицент зруйнувати їхнє хижацьке гніздо* або *Як я вважаю, то треба вжити крутих заходів і замість якихось комісій послати військо і вицент зруйнувати їхнє хижацьке гніздо*; *Хоч він мені буде на біду високи – до небес – перегороди* (Д. Павличко) – модель поширювача [на + S₄] → *Хоч він мені буде високи – до небес – перегороди, що приведе за собою біду*; *Навіть постіль у малім покою*

перетріпали вже на його приїзд (І. Вільде) – модель поширювача [на + Pron_4 + S_4] → *Навіть постіль у малім покою перетріпали вже, бо він має прийти*.

Формулювання цілей статті. Мета статті – довести й аргументовано підтвердити, що явище транспозиції необхідно обов'язково враховувати в процесі вивчення теорії поширювачів семантичної моделі речення як одне із визначальних показників категорійної ідентифікації досліджуваних компонентів синтаксису. Для реалізації задекларованої мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) розглянути традиційні та новітні підходи до вивчення поняття транспозиції (трансляції); 2) проаналізувати транспозиційні інтенції поширювачів у структурі речення з огляду на їхню семантичну та функціональну невизначеність.

Предметом дослідження виступають поширювачі семантичної моделі речення, які в нашій теорії інтерпретуються як мінімальні синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке випливає із синтезу одного, двох чи більше компонентів, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають потенціал виступати в ролі синтаксеми як субстанціонального, так і предикатного плану [4, с. 134]. Наприклад: *Довкола комплексу будівель у районі річки зібралися люди* (З газети) – модель поширювача [у районі + S_2] із локативною семантикою; *Тобі, голубе, і близько корови знаходиться не можна* (О. Коломієць) – модель поширювача [близько + S_2] із локативною семантикою; *Немов жіночий відчайдушний крик, / Що кличе порятунку серед ночі* (Д. Павличко) – модель поширювача [серед + S_2] із темпоральною семантикою.

Виклад основного матеріалу. Щодо широти значення та розуміння в мовознавчій літературі терміна 'транспозиція' вдало зауважує Н. В. Гуйванюк: «цей термін означає перехід слова з однієї частини мови в функції іншої ('синтаксична транспозиція'), а такої існує й інтерпретація поняття 'семантична транспозиція', в основі якої лежить переосмислення семантико-синтаксичних значень окремих граматичних форм» [9, с. 149]. В цьому руслі функціональна транспозиція поширювачів віддзеркалюється від синтаксичної та семантичної транспозиції, оскільки тільки при взаємодії синтаксичної категорійності й семантичної зарядженості компоненти поширювального плану набувають здатності так званої трансляції думки.

Поширювачі семантичної структури речення трактуються в сучасній теоретичній граматиці в широкому аспекті, із різних позицій, враховуючи їх полікатегорійні властивості й розбіжні функціонально-когнітологічні виміри. Аналіз речень із таким ускладненням потребує подальшого ремаркування й диференціації, оскільки ці синтаксичні побудови багатопланові за структурою, семантикою та функціями, що й зумовило відсутність їх всебічної кваліфікації на теренах сучасної лінгвістичної думки. Перспективним у цьому контексті постає не лише всебічне внутрішньомовне осмислення лінгвістичного статусу поширювачів, а й їхнє дослідження в контекстних паралелях з урахуванням трансляційних інтенцій [4, с. 134].

Як зазначають науковці [3; 4; 9; 11; 12; 15 та ін.], однією із тенденцій розвитку сучасного слов'янського синтаксису є збільшення кількісного й якісного поте-

нциалу реченнєвих одиниць поширювальної структури, що свідчить, з одного боку, про розширення діапазону використання компонентів загальної моделі P_o ($\text{Praep} + S_x$) / P_o (Adverb) / P_o ($S_x + \text{Adj}_x$) / P_o ($S_x + S_x$)¹, а, з другого боку, про збагачення різноманітними смисловими конотаціями глибинної структури речення [5, с. 104–105].

Сучасна ідея щодо ідентифікації поширювачів моделі речення нами розроблена і висвітлюється у репрезентованій нижче ієрархічно побудованій за принципами семантичного і функціонального навантаження системі граматичних компонентів та комплексів:

1. P_o (Adverb);
2. P_o (S_x);
3. P_o ($\text{Praep} + S_x$);
4. P_o ($\text{Adverb} + \text{Adverb}$);
5. P_o ($S_x + S_x$);
6. P_o (Sentence) [5, с. 105]

Концентруючи ядерну семантико-синтаксичну модель речення із поширювачами, розглядаємо семантичний компонент та комплекс елементів у складі конструктивної моделі загального вигляду – $S + P$ [P_r (V_f) + P_o ($\text{Praep} + S_x$) / $\text{Adverb} \dots$], із потенційними репрезентантами:

1. $S + P$ [P_r (V_f) + P_o ($\text{Praep} + S_x$) / ($S_x + S_x$) / $\text{Adverb} \dots$]. Поширювач входить до складу предикативного комплексу як потенційно основний предикат, як рівноправне другорядне ядро або просте поширення, необов'язкове чи замінене.

2. $S + P_r$ (V_f) + P_o ($\text{Praep} + S_x$) / ($S_x + S_x$) / $\text{Adverb} \dots$. Поширювач функціонує на рівні із суб'єктом і предикатом, розміщуючись паралельно як складник кінцевої семантики речення. Цей тип речень можна зіставити із наявністю трьох сюжетних ліній, які йдуть паралельно одна щодо одної й на початку, в процесі або наприкінці побудови перетинаються задля забезпечення комунікативного смислу речення.

3. $S + P_o$ ($\text{Praep} + S_x$) / ($S_x + S_x$) / $\text{Adverb} \dots$. Тип речень не передбачає вербально репрезентованого предиката, імпліцитного або відсутнього взагалі; предикатні функції в реченні виконує поширювач. Цей тип речень потенційно один із ускладнених, оскільки поширювач набуває поряд із суб'єктом максимально можливих функціонально-семантичних ознак у структурі речення [4, с. 137].

Функціональна транспозиція, на думку Н. В. Гуйванюк, пов'язана з відмінностями частиномовного статусу слів і типу синтаксичного зв'язку при збереженні загального синтаксичного значення та семантичної структури. Транспозиційні співвідношення – це, насамперед, однопозиційні співвідношення предикативних синтаксем (суб'єктів-предметів, предикатів двоскладних та односкладних речень), а також непередикатних синтаксем (атрибутивного, суб'єктного і обставинного тику) [9, с. 153].

Розглянемо речення *Інцидент трапився увечері, незадовго до закриття крамниці* (З газети) – моделі

¹ **Перелік умовних скорочень:** $\text{Adj}_1, \text{Adj}_2 \dots \text{Adj}_x$ – відмінкові форми ад'єктивів; Adverb – прислівник, $S_1, S_2 \dots$ S_x – відмінкові форми субстантивів; P_o – поширювач; P_r – предикат; Praep – прийменник (препозитив); $\text{Pron}_1, \text{Pron}_2 \dots \text{Pron}_x$ – відмінкові форми займенників; S – суб'єкт; V – дієслово (вербатив); V_f – особова форма дієслова.

поширювачів [Adverb] temp. і [незадовго до + S₂] temp. Для складу реченнєвої одиниці притаманні два компоненти поширювального плану *увечері* та *незадовго до закриття*, які комплексно об'єднані семантичними інтенціями формують часове значення відповідної ситуації. Транспозиція потенційно можлива через переформатування формально простого речення у складне: *Інцидент трапився увечері, незадовго до закриття крамниці* → *Інцидент трапився, коли наступив вечір, коли залишалися лічені хвилини до закриття крамниці*. Доцільно зазначити, що трансляційний потенціал поширювачів можливий і при зворотній векторності: *Коли наступив вечір, надійшло повідомлення – відійти вглиб лісу* (З газети) → *Увечері, надійшло повідомлення – відійти вглиб лісу*.

Проаналізуємо речення *В другій половині дня пронеслася чутка, що праворуч під натиском ворога сусіди драпають, оголяють фланг* (О. Гончар) – моделі поширювачів [Adverb] loc. і [під тиском + S₂] caus. Семантичний комплекс *під натиском ворога* виражає каузальне значення, акумулюючи потенційно основну предикацію: *Сусіди драпають, оголяють фланг* (основна предикація) + *відбувається натиск ворога* (потенційно основна предикація) → *Сусіди драпають, оголяють фланг, відбувається натиск ворога*. ПСК *під натиском ворога*, що займає медіальну позицію щодо вербальних компонентів,

визначаємо як компонент двоядерної предикативної системи із реченнєвотвірним потенціалом. Також у цьому реченні функціонує поширювач *праворуч* в ролі локатива, який наділений мультивекторною транспозицією *В другій половині дня пронеслася чутка, що праворуч під натиском ворога сусіди драпають, оголяють фланг* ↔ *В другій половині дня пронеслася чутка, що розташований по правому боці під натиском ворога сусіди драпають, оголяють фланг*.

Функціональна транспозиція поширювачів базується на відмінностях частининомовного статусу і типу синтаксичного зв'язку при збереженні загального синтаксичного значення синтаксеми, її семантико-синтаксичної позиції у семантичній структурі речення, а також при збереженні спільної конструктивної схеми речення [9, с. 157].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, у сучасній лінгвістиці загальноприйнятими стали терміни «транспозиція» «трансляція», які повноцінно відповідають розглянутим компонентам та комплексам поширювального плану, для яких характерні транспозиційні інтенції. Поширювачі репрезентують як додаткову, так і основну складову семантичного значення цілісної реченнєвої одиниці, формуючи ядерний смисл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы : [монографія] / Н. Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли ; пер. с франц. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
4. Воробець О. Д. Категорійний статус поширювачів структурної моделі речення / О. Д. Воробець // *Ukrainistika: minulost, pritomnost, budoucnost III. Jazyk* : [колективна монографія]. – Врно: Jan Sojnek – Galium, 2015. – С. 133–140.
5. Воробець О. Д. Мультивекторність предикації поширювачів семантичної моделі речення польської та української мов / О. Д. Воробець // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць / відп. ред. М. Я. Плющ*. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 12. – С. 104–107.
6. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові / А. Ю. Габай. – К. : Ін-т укр. мови ; Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – 232 с.
7. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка / В. Г. Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.
8. Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів слів / К. Г. Городенська // *Теоретичні проблеми граматики*. – Донецьк : ДонДУ, 1995. – С. 51–61.
9. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : Вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 664 с.
10. Гуйванюк Н. В. Функціональна транспозиція в синтаксисі / Н. В. Гуйванюк // *Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / уклад. А. Загнітко (наук. ред.) [та ін.]*. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 85–91.
11. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : [монографія] / А. П. Загнітко. – 3-тє вид., виправл. і доповн. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 294 с.
12. Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – К. ; Івано-Франківськ ; Варшава, 2015. – 316 с.
13. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
14. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса: материалы к трансформационной грамматике русского языка / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1974. – 292 с.
15. Предикат у структурі речення : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – К. ; Івано-Франківськ ; Варшава : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 408 с.
16. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов ; под ред. Ю. Н. Караулова. – 2-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 360 с.
17. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; пер. с фр. И. М. Богуславского, Л. И. Лухт, Б. П. Нарумова, С. Л. Сохно. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
18. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ТРАНСПОЗИЦИЯ РАСПРОСТРАНТЕЛЕЙ СЕМАНТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Статья продолжает цикл статей посвященных исследованию теоретического, практического и межкатегориального статуса распространителей структурно-семантической модели предложения. Интерпретировано место и роль функциональной транспозиции компонентов распространительного характера в процессе формирования смысловой концепции предложной единицы в целом, учитывая моделируемую и переменную семантику при трансформационных репрезентациях. Проанализированы транспозиционные интенции распространителей в структуре предложения с учетом их семантики и функциональной неоднозначности. Доказана необходимость учета функциональной транспозиции распространителей во время изучения и анализа их природы как полноценных и конкурентоспособных синтаксических единиц.

Ключевые слова: язык; распространитель; категория; транспозиция; функциональная транспозиция; семантическая транспозиция; система; парадигма; семантика; функция; предложение; семантическая структура предложения.

FUNCTIONAL TRANSPOSITION OF EXTENDERS WITHIN SEMANTIC SENTENCE MODEL

The article continues a series of articles devoted to the both theoretical and practical status and intermediate categorial one of extenders within a structural and semantic sentence model. The subject of research deals with the extenders of semantic sentence model which are interpreted, in our theory, as minimal syntactic units which are characterized by the cumulative and structural semantic meaning. It has been discovered that the analyzed extenders have inherent semantico-syntactic characteristics and that they also have the potential to appear in the role of a syntaxeme within both a substantial plan and a predicative one. Title: «Functional transposition of extenders within semantic sentence model». The purpose of this article is to prove and confirm that the transposition phenomenon needs to be taken into consideration while studying the theory of extenders of semantic sentence model for a reason that it is one of the key indices of categorial identification. Functional transposition figures prominently in the theory of syntactic nomination as a process that provided primarily transferring a semantic component or a grammar unit to another and is followed by the acquisition of new features. Functional transposition's place and role of extended components in the formation process of semantic sentence unit has been expounded including modeled and variable semantic of transformations. Transposition intentions of sentence extenders have been analyzed from the point of their semantic and functional ambiguity. The necessity of taking into account the functional transposition of extenders while studying their nature as valuable and competitive syntactic units has been proved. It has been summed up that functional transposition of sentence extenders displays with the help of transformational methods bearing in mind some semantic features as well as functional ones.

Keywords: language; extender; category; transposition; functional transposition; semantic transposition; system; paradigm, semantics; function; sentence; semantic structure of the sentence.